

Η Θρησκευτική Εκπαίδευση || 2 στην Ελλάδα και την Ευρώπη και η μάθηση «για» τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα

Μάριος Κουκουνάρας-Λιάγκης – Εβίτα Ρεντζή***

Περίληψη

ΟΙ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ έχουν γεννήσει νέες απαιτήσεις στην εκπαιδευτική θεωρία και πράξη όλων των μαθημάτων και επιτακτική ανάγκη για διαπολιτισμικό και δια-θρησκευτικό διάλογο στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης. Στο κεφάλαιο αυτό μελετάται η σημασία του θρησκευτικού γραμματισμού και πώς η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα και Ευρώπη, ανάλογα με την ιστορία, τη θρησκεία και την πολιτική της κάθε ευρωπαϊκής χώρας, μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη της δημοκρατικής κουλτούρας. Αναφέρονται σχετικές έρευνες που έχουν γίνει στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Ελλάδα, της οποίας η Θρησκευτική Εκπαίδευση βρίσκεται σήμερα στο μεταίχμιο αλλαγών εξαιτίας αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας. Αναδεικνύεται ότι η θρησκεία ως μάθημα σε σχολείο μπορεί να υπηρετεί τις σύγχρονες ανάγκες για επικοινωνία με τον εαυτό και τον άλλον, τη συνύπαρξη καθώς και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Λέξεις κλειδιά

Θρησκευτική Εκπαίδευση, γραμματισμός, δημοκρατική κουλτούρα, ετερότητα, διαπολιτισμικότητα

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Θεολογίας, Θεολογική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (makoulia@theol.uoa.gr).

** ΜΑ Ποιμαντικής Θεολογίας και Αγωγής, Υποψήφια Διδάκτωρ στο Τμήμα Θεολογίας, Θεολογική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (evitarentzi@gmail.com).

1. Εισαγωγή – το ελληνικό πλαίσιο της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης

Η παγκοσμιοποίηση και οι διαρκείς μετακινήσεις πληθυσμών αναδεικνύουν την ετερότητα και γεννούν νέες απαιτήσεις στην εκπαιδευτική θεωρία και πράξη όλων των μαθημάτων που διδάσκονται στα ελληνικά σχολεία, όπως και στο μάθημα των Θρησκευτικών (ΜτΘ). Την ίδια ώρα η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας και της ρομποτικής θέτουν τον νέο άνθρωπο μπροστά σε νέες συνθήκες, της τεχνητής νοημοσύνης και της ψηφιακής επικοινωνίας, που αλλάζουν πλήρως τα περιβάλλοντα διαβίωσης, και οπωσδήποτε εκείνα της μάθησης. Τα φαινόμενα αυτά δημιουργούν ένα πολυπολιτισμικό και πολυ-θρησκευτικό περιβάλλον, που η Θρησκευτική Εκπαίδευση (ΘΕ) καλείται και επιδιώκει να τα λάβει υπόψη, ακριβώς γιατί αποτελεί συστατικό στοιχείο της επιστημολογίας του.

Το ζήτημα, βέβαια, της ύπαρξης του ΜτΘ στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση είναι αντικείμενο επεξεργασίας από πολλά επιστημονικά πεδία, όπως η Θεολογία, η Κοινωνιολογία, οι Επιστήμες Αγωγής κ.ά., και απασχολεί ιδιαίτερα την κοινωνία, την Πολιτεία, την Εκκλησία, τις θρησκευτικές κοινότητες και σχετικούς κύκλους (π.χ. Νομικούς κύκλους, Ένωση Άθεων κ.ά.). Η κριτική γύρω από το ΜτΘ –από τη δεκαετία του 1970 και μετά, ειδικότερα στην Ελλάδα– επικεντρώνεται κυρίως σε νομικά θέματα, καθώς σύμφωνα με τον ισχύοντα νόμο για την Εκπαίδευση (1566/85) το μάθημα σκοπεύει στην ανάπτυξη της «πίστης» στην «ορθόδοξη χριστιανική παράδοση».¹ Φαίνεται δηλαδή να έχει έναν ομολογιακό² χαρακτήρα

1. Ο σκοπός της Εκπαίδευσης του νόμου 1566/85 «να διακατέχονται από πίστη προς τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης» ερμηνεύεται με βάση τις έννοιες της πίστης και της ελευθερίας και, οπωσδήποτε, σε σχέση με τους υπόλοιπους σκοπούς της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, που αναφέρονται στην ίδια λεκτική περίοδο του νόμου. Ο νομοθέτης αναφέρεται ρητά στην εμπιστοσύνη και όχι σε κάποια θρησκευτική πίστη που πρέπει να έχει ο πολίτης προς την πατρίδα και τα στοιχεία της Ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, που σχετίζονται βέβαια με την πατρίδα και την ιστορία της. Σύμφωνα, λοιπόν, με το νόμο η Εκπαίδευση, που προσφέρει το κράτος, πρέπει να εμπνέει εμπιστοσύνη σε αυτήν την παράδοση σε όλους τους νέους ανεξάρτητα από την Πίστη τους στον Θεό ή την ένταξή τους στην Εκκλησία. Για αυτό και ο νομοθέτης αμέσως μετά τονίζει ρητά το σεβασμό στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2019).

2. Στο παρόν θα δεχτούμε ότι ομολογιακή ΘΕ αφορά κυρίως σε μία θρησκεία, αλλά και άλλες, και το μάθημα οργανώνεται από το κράτος ή από το κράτος και

και για πολλούς Έλληνες θεωρείται ότι έχει κατηχητικό σκοπό. Αυτό επιβεβαιώνει και η Ανώτατη Ελληνική Δικαιοσύνη (ΣτΕ) με ένα σύνολο πρόσφατων αποφάσεων (2018-19).

Ωστόσο, η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΟΗΕ, 1948) αναγράφει με σαφήνεια στα άρθρα 2 και 18 το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία μέσα σε πλαίσιο κατανόησης, ανεκτικότητας και σεβασμού, ενώ στο άρθρο 26, που αφορά στην εκπαίδευση, τονίζεται η ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου. Επιπλέον, η α' παράγραφος του άρθρου 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Συμβούλιο της Ευρώπης, 1950) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι κάθε άτομο δικαιούται ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και των εκδηλώσεων θρησκείας ή πεποιθήσεων που εξωτερικεύονται μεμονωμένα, συλλογικά, κατ' ιδίαν, μέσω της λατρείας, της παιδείας και της άσκησης θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.

Όλα τα Ελληνικά Συντάγματα, από το 1975 έως και σήμερα κατοχυρώνουν τη ΘΕ. Συγκεκριμένα, στο σημερινό Σύνταγμα, στο άρθρο 16, παρ. 2, που αναφέρεται στην Παιδεία, δηλώνεται χαρακτηριστικά: «Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλάσή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες» (Βουλή των Ελλήνων, 2010). Το σημείο που αναφέρεται στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης έχει γεννήσει, εδώ και δεκαετίες, αντιγνωμίες και τριβές σχετικά με το πώς ερμηνεύεται και πώς θα μπορούσε αυτό να επιτευχθεί. Αποκορύφωμα οι πρόσφατες αποφάσεις του ΣτΕ (660/2018, 926/2018, 1749/2019, 1750/2019), που ρητά προσδιορίζουν τη θρησκευτική συνείδηση ως ορθόδοξη –παρόλο που από τα πρακτικά του 1975 φαίνεται ότι εσκεμμένα αφαιρέθηκε ο προσδιορισμός– και γέννησαν νέες αντιδράσεις από νομικούς, πολιτικούς και επιστημονικούς κύκλους. Ωστόσο, η ΘΕ μέχρι και σήμερα είναι υποχρεωτική στην Ελλάδα, για δέκα χρόνια σχολικής ζωής, σύμφωνα με το νόμο 1566/1985. Διδάσκεται δύο ώρες στις Γ' και Δ' και μία ώρα στις Ε' και ΣΤ' Δημοτικού, δύο ώρες στις Α', Β', Γ' Γυμνασίου, Α' και Β' Λυκείου και μία ώρα στη Γ' Λυκείου. Στα ΕΠΑΛ δι-

τις θρησκευτικές κοινότητες (πολύ-ομολογιακό) ή την Εκκλησία (μονο-ομολογιακό), και η μη ομολογιακή ΘΕ αφορά ισότιμα σε περισσότερες από μία θρησκείες και το μάθημα οργανώνεται από το κράτος.

δάσκεται μία ώρα και στις τρεις τάξεις. Η Πολιτεία παρέχει δυνατότητα απαλλαγής για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, χωρίς όμως, μέχρι σήμερα, να υπάρχει εναλλακτικό μάθημα το οποίο να παρακολουθούν όσοι ζητούν εξαίρεση. Για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης, που αποτελούν αναγνωρισμένη μειονότητα, προβλέπεται μόνο στα δημόσια σχολεία της Θράκης μια ιδιότυπη Ισλαμική ΘΕ που δεν θεωρείται μάθημα, δεν βαθμολογείται και διδάσκεται από τους ιεροδιδασκάλους του Ελληνικού Δημοσίου την ώρα του ΜτΘ (Ν. 4115/2013 και Υ.Α. 27147/Α3/27-02-2013).

Είναι σημαντικό να υπάρξει συνεκτίμηση της ποικιλομορφίας που χαρακτηρίζει τη νέα πραγματικότητα στην Ελλάδα, καθώς και των συνθηκών που δημιουργεί, από τη μία, η ύπαρξη «επικρατούσας θρησκείας», σύμφωνα και με το Σύνταγμα, και, από την άλλη, η αναγνώριση της θρησκευτικής ταυτότητας ως στοιχείου γενικότερα της πολιτισμικής ταυτότητας, και, από τη γέννηση, τον 19ο αιώνα, της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Οι ισορροπίες είναι ευαίσθητες, καθώς το εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορεί να αδιαφορεί για τις νέες κοινωνικές, θρησκευτικές και εθνικές ομάδες που εισρέουν ή αναπτύσσονται στα σχολεία, ενώ παράλληλα σκοπεύει, με ένα νόμο που συντάχθηκε 35 χρόνια πριν, στην ανάπτυξη της «πίστης στην πατριδα και την ορθόδοξη παράδοση». Το θέμα είναι πολυπαραγοντικό και δύσκολο, όσο ακόμη η Πολιτεία εμμένει στο παρελθόν και αδυνατεί να αφουγκραστεί το παρόν, τις συνθήκες αυτές που το καθορίζουν και κυρίως το ευρωπαϊκό περιβάλλον, στο οποίο ανήκει η Ελλάδα, και στο οποίο η ΘΕ διαδραματίζει έναν καίριο ρόλο διαπολιτισμικής επικοινωνίας, τουλάχιστον στις χώρες του κέντρου και του βορρά της Ευρώπης (εξαιρούνται σε ένα βαθμό οι χώρες του Νότου, π.χ. Ιταλία, Ισπανία και Κύπρος).

2. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ευρώπη ως εκπαιδευτική και κοινωνική πρακτική

2.1 Η έναρξη ενδιαφέροντος της Ευρώπης για τη θέση των θρησκειών στην εκπαίδευση

Από τα τέλη της δεκαετίας 1960 και 1970 οι ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως αυτές που βρίσκονται κεντρικά και βόρεια και χαρακτηρίζονται από τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη, υποδέχτηκαν ομάδες μεταναστών από άλλες χώρες της Ευρώπης, από την Αφρική και την

Ασία. Οι άνθρωποι αυτοί εντάχθηκαν στην κοινωνία υποδοχής, αποτέλεσαν εργατικό δυναμικό της και προσπάθησαν εναγωνίως να διατηρήσουν τις παραδόσεις, την εθνική γλώσσα και τη θρησκεία τους. Ακολούθως, οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες ανταποκρίθηκαν και επανεξέτασαν ή αναθεώρησαν τα σχολικά αναλυτικά προγράμματά τους. Παρ' όλα αυτά δεν παρατηρείται ομοιογένεια και ομοφωνία στον τρόπο που διαχειρίζονται οι χώρες της Ευρώπης την πολιτισμική και θρησκευτική ποικιλία στο πλαίσιο της ΘΕ.

Η τομή στην Ευρώπη έγινε το 2001 λόγω της 11ης Σεπτεμβρίου.³ Από τότε γίνεται λόγος για την επιτακτική ανάγκη του διαπολιτισμικού και διαθρησκειακού διαλόγου (Κουκουνάρας-Λιάγκης και Παπαϊωάννου, 2016). Πρώτα τον Σεπτέμβριο του 2002, αποφασίστηκε να συμπεριληφθεί η μελέτη των θρησκειών στον εκπαιδευτικό σχεδιασμό του Συμβουλίου της Ευρώπης. Δημιουργήθηκε ένα πρόγραμμα για την ενσωμάτωση της θρησκευτικής ετερότητας και του διαλόγου στη διαπολιτισμική εκπαίδευση, με τίτλο «Η πρόκληση της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης σήμερα: Θρησκευτική Ετερότητα και Διάλογος στην Ευρώπη» και ξεκίνησε επίσημα με απόφαση της Επιτροπής Υπουργών τον επόμενο χρόνο. Το 2003 στο Παρίσι συναντήθηκε η ομάδα εργασίας από ειδικούς στη Θρησκευτική και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, με σκοπό να συζητήσει πώς θα μπορούσε η διαπολιτισμική εκπαίδευση να εμπλουτιστεί με τη θρησκευτική της διάσταση. Η ομάδα τόνισε ότι η εκπαίδευση για τις θρησκείες έχει καιρία σημασία για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση των μαθητών και μαθητριών των σχολείων. Επίσης, ότι θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει: α) στρατηγικές για την κατανόηση διαφορετικών θρησκευτικών θέσεων, β) την ενίσχυση της ενσυναίσθησης για διαφορετικές θρησκευτικές και κοσμικές οπτικές (όχι τη συμφωνία με αυτές), γ) την εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα, στη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη, στη διαχείριση συγκρούσεων, καθώς και στρατηγικές αντιμετώπισης του ρατσισμού και των θρησκευτικών διακρίσεων στον πλουραλιστικό κόσμο μας (Council of Europe, 2003). Το 2004 κυκλοφορούν σε βιβλίο τα πρακτικά του συνεδρίου με θέμα «Η θρησκευτική διάσταση της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης», που πραγματο-

3. Σημειώνεται ότι στις 11 Σεπτεμβρίου 2001 πραγματοποιήθηκαν τρομοκρατικές επιθέσεις από ισλαμιστές εναντίον αμερικανικών στόχων, μεταξύ των οποίων οι Δίδυμοι Πύργοι στη Νέα Υόρκη, σύμβολο οικονομικής ευμάρειας, στην καρδιά του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου και του Πενταγώνου.

ποιήθηκε στο Όσλο τον Ιούνιο του 2004 (Council of Europe, 2004). Σημαντικό επίσης είναι ότι στη συνέχεια κυκλοφόρησε υλικό για εκπαιδευτικούς και διαμορφωτές πολιτικής ανά την Ευρώπη, που εκδόθηκε ως εγχειρίδιο αναφοράς για τα σχολεία στην Ευρώπη, το 2007, και μεταφράστηκε στην ελληνική γλώσσα (Keast, 2007).

Αξιοποιώντας το παραπάνω υλικό η Επιτροπή Υπουργών των 47 κρατών-μελών ψήφισε το 2008 μια πολιτική Σύσταση για τη διάσταση των θρησκευτικών και των μη θρησκευτικών πεποιθήσεων στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Η σύσταση 12 του 2008 (Council of Europe, 2008) του Συμβουλίου των Υπουργών Παιδείας του Συμβουλίου της Ευρώπης πρότεινε στα κράτη-μέλη υποχρεωτική ΘΕ σε διαπολιτισμικό πλαίσιο, τονίζοντας το ρόλο της στη διαμόρφωση δημοκρατικής ταυτότητας στους μαθητές και τις μαθήτριες. Η συνειδητοποίηση των κινδύνων που μπορεί να προκύψουν από τη θρησκευτική απομόνωση ή από την εκμετάλλευση της θρησκείας για ιδεολογικούς και πολιτικούς σκοπούς οδηγεί στην επιτακτική ανάγκη οι θρησκευτικές αξίες να αποτελέσουν πλαίσιο διαλόγου, συνάντησης, κατανόησης και ειρηνικής συνύπαρξης των ανθρώπων, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις και διαφορές τους. Με τον τρόπο αυτό οι θρησκείες μπορούν να βοηθήσουν στην αντιμετώπιση των συγκρούσεων και στη δημιουργία μιας σύγχρονης πολυπολιτισμικής κοινωνίας που να λειτουργεί με γνώμονα την ανάπτυξη του δημοκρατικού πλαισίου. Αυτό είναι δυνατόν να επιτευχθεί, καθώς η προσφερόμενη θρησκευτική γνώση βοηθά τους μαθητές και τις μαθήτριες να κατανοήσουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και εμπειρίες των άλλων, να αντιληφθούν και να συνειδητοποιήσουν το θρησκευτικό φαινόμενο, που χαρακτηρίζεται από ποικιλία, και έτσι να ευαισθητοποιηθούν οι μαθητές/μαθήτριες προς τις θρησκευτικές διαστάσεις της ζωής.

Στη σύσταση 12 του 2008 του Συμβουλίου των Υπουργών Παιδείας της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς τα κράτη-μέλη για υποχρεωτική Θρησκευτική Εκπαίδευση σε διαπολιτισμικό πλαίσιο, όπως αυτό διαμορφώθηκε με τη Λευκή Βίβλο (στο ίδιο) για τον διαπολιτισμικό διάλογο, αναγνωρίζεται, πλέον, ότι η ΘΕ μπορεί να είναι αρωγός στην οικοδόμηση μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Επίσης, η Σύσταση τονίζει τις αξίες που προκύπτουν και καλλιεργούνται από τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες, ενώ παράλληλα τονίζει πως οι αξίες αυτές υποστηρίζονται από το Συμβούλιο της Ευρώπης (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2019· Γιαγκάζογλου, 2010). Μάλιστα, δημοσιεύθηκε και υπο-

στηρικτικό επιστημονικό υλικό, για την εφαρμογή της Σύστασης, το οποίο είναι δυνατόν να προσαρμοστεί αναλόγως με τις ανάγκες της κάθε ευρωπαϊκής χώρας (Jackson, 2014). Επιπλέον, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών για τις θρησκείες και έχει δημιουργηθεί μια σειρά επιμορφωτικών μαθημάτων/εργαστηρίων για αυτόν το σκοπό από το Συμβούλιο της Ευρώπης.

Από την άλλη, είναι σημαντικό ότι υπάρχει ενδιαφέρον και από τις ίδιες τις θρησκείες για τη δημοκρατία. Τον Ιανουάριο του 2007, το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Ιδρυμάτων (NEF) ξεκίνησε μια πρωτοβουλία που ονομάζεται «Θρησκεία και Δημοκρατία στην Ευρώπη». Στο πλαίσιο διοργάνωσης σεμιναρίων και ανάπτυξης πρακτικών που ενισχύουν τη δημοκρατία στην Ευρώπη, οι αρμόδιοι, ανάμεσα σε άλλα, επικεντρώθηκαν και στην οργάνωση της διδασκαλίας των θρησκειών στις ευρωπαϊκές χώρες, θέμα καταλυτικό για την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών (Péripin, 2009). Ο Γενικός Γραμματέας του Συμβουλίου της Ευρώπης Terry Davis είχε αναφέρει χαρακτηριστικά για την ανάληψη της πρωτοβουλίας του Δικτύου: «Η πολιτισμική ποικιλία είναι κάτι που πρέπει να απολαύσετε. Δεν είναι πρόβλημα. Το πρόβλημα είναι η άγνοια. Η άγνοια τροφοδοτεί το φόβο, τις προκαταλήψεις και το μίσος» (Péripin, ό.π., σελ. 10).

Η ύπαρξη ποικίλων πολιτιστικών και θρησκευτικών ταυτοτήτων στην Ευρώπη, η όξυνση του θρησκευτικού φονταμενταλισμού και η αύξηση βίας με τη μορφή τρομοκρατικών ενεργειών, όπως είδαμε, οδήγησε τους αρμόδιους των ευρωπαϊκών κοινωνιών να θέσουν πρώτη φορά επί τάπητος το ζήτημα της θρησκείας και της ΘΕ στην Ευρώπη, παρόλο που υπάρχουν ποικίλες προσεγγίσεις (Schreiner, 2015). Το 2002, μάλιστα, ο Γάλλος Régis Debray υπογράμμισε: «Η αποπομπή του θρησκευτικού φαινομένου εκτός των τειχών της ορθολογικής και δημοσίως ελεγχόμενης μετάδοσης των γνώσεων ευνοεί την παθολογία του πεδίου αντί την εξυγίανσή του» (Ντεμπρέ, 2002, σελ. 26).

2.2 Οι τύποι Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στις χώρες της Ευρώπης

Η ΘΕ στην Ευρώπη ποικίλλει. Το κανονιστικό πλαίσιο, ο σκοπός και το περιεχόμενο του μαθήματος διαφέρει από χώρα σε χώρα και πολλές φορές οι βασικοί όροι, «ομολογιακό» και «μη ομολογιακό» αλλάζουν νόημα. Αυτά που δεν αλλάζουν είναι αν είναι υποχρεωτικό ή προαιρετικό, αν υπάρχει εναλλακτικό μάθημα ή όχι, ή αν δεν υπάρ-

χει καθόλου και διδάσκονται θρησκευτικές γνώσεις μέσω άλλων μαθημάτων, όπως στη Γαλλία. Ο σχεδιασμός και το αναλυτικό πρόγραμμα του μαθήματος κάθε χώρας καθορίζεται είτε με την ευθύνη του κράτους είτε σε συνεργασία Εκκλησίας - Κράτους.

Έχουν καταγραφεί τέσσερις (4) τύποι διδασκαλίας της θρησκείας στην Ευρώπη: 1. Μη-ομολογιακή θρησκευτική εκπαίδευση, 2. Ομολογιακή θρησκευτική εκπαίδευση – προαιρετική, 3. Ομολογιακή θρησκευτική εκπαίδευση – υποχρεωτική, με δυνατότητα εξαίρεσης, 4. Διδασκαλία θρησκευτικών πληροφοριών ενσωματωμένων σε άλλα μαθήματα (Lähnemann and Schreiner, 2009). Οφείλουμε να τονίσουμε ότι απαιτείται πάντα επικαιροποίηση των στοιχείων, γιατί γίνονται συνεχώς αλλαγές, όπως για παράδειγμα στην Ελλάδα. Ένα ακόμη δεδομένο είναι ότι σε πολλά κράτη, π.χ. στην Γερμανία, την Ελβετία, το Βέλγιο κ.α. διαφέρει η ΘΕ ανά περιοχή, ενώ στις περισσότερες χώρες υπάρχουν θρησκευτικά σχολεία που έχουν με έναν τρόπο οργανωμένη τη δική τους ΘΕ αναδεικνύοντας ότι είναι πολύ δύσκολη η χαρτογράφηση του τοπίου. Επίσης, είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι στις ευρωπαϊκές χώρες το μάθημα αξιολογείται ως κανονικό μάθημα του ωρολογίου προγράμματος, αφού υπηρετεί τους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης. Στο Ηνωμένο Βασίλειο και στη Σουηδία, μάλιστα, εξετάζεται σε εθνικό επίπεδο ως ισότιμο μάθημα του εθνικού απολυτηρίου που οδηγεί στην πρόσβαση στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση.

Οι χώρες που έχουν μη ομολογιακή Θρησκευτική Εκπαίδευση είναι η Δανία, η Εσθονία, η Ουκρανία, η Φινλανδία, η Σλοβενία, η Σουηδία, το Ηνωμένο Βασίλειο-Αγγλία, η Σκωτία, η Ουαλία και η Β. Ιρλανδία.

Στη Δανία μελετάται αντικειμενικά ο Χριστιανισμός ως υποχρεωτικό μη-ομολογιακό μάθημα και διεξάγονται συζητήσεις σχετικά με τη μετατροπή του περιεχομένου του μαθήματος ως μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου λόγω της παρουσίας υψηλού ποσοστού μουσουλμάνων στη χώρα. Στην Εσθονία το ΜτΘ είναι προαιρετικό, μη-ομολογιακό και διατίθεται αν συμπληρωθούν τουλάχιστον δεκαπέντε (15) θέσεις μαθητών/μαθητριών με έμφαση στα καθημερινά προβλήματα και τα ερωτήματα των ανθρώπων. Στην Ουκρανία το μάθημα της Ηθικής σε ένα βαθμό είναι υποχρεωτικό μόνο σε μία τάξη, ενώ το ΜτΘ είναι προαιρετικό.

Από την άλλη πλευρά στη Φινλανδία το ΜτΘ είναι ομολογιακό, αλλά το περιεχόμενο είναι μη ομολογιακό, παρόλο που την οργάνω-

σή του την αναλαμβάνουν οι θρησκευτικές κοινότητες με στενή συνεργασία με την Πολιτεία. Οργανώνεται ΜτΘ για κάθε θρησκευτική κοινότητα σε περίπτωση που συμπληρωθούν το λιγότερο τρεις (3) μαθητές/μαθήτριες. Στη Σλοβενία το μάθημα είναι προαιρετικό και αφορά στις θρησκείες και στην Ηθική.

Στη Σουηδία το κράτος με τη Λουθηρανική Εκκλησία διαχωρίστηκαν το 2000. Σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών υφίσταται Θρησκευτική Εκπαίδευση με αυστηρά μη-ομολογιακό χαρακτήρα και αντικειμενικότητα (Périn, ό.π.). Στη Σκωτία το μάθημα ονομάζεται «Ηθική και Θρησκευτική Εκπαίδευση», είναι υποχρεωτικό, με δυνατότητα εξαίρεσης, με μη ομολογιακό χαρακτήρα. Στην Ουαλία το περιεχόμενο του μαθήματος, σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα του 2008, είναι πολυθρησκευτικό και αφορά σε μαθητές/μαθήτριες 3-19 ετών και έχει ως κεντρικό στόχο την καλλιέργεια δεξιοτήτων.

Στη Μεγάλη Βρετανία η Βασίλισσα είναι η κεφαλή της Εκκλησίας και το βασικό πρόσωπο προάσπισης της πίστης, για το λόγο αυτό το εκπαιδευτικό σύστημα διαμορφώνεται με τη στενή συνεργασία Εκκλησίας και Κράτους και ο χαρακτήρας της ΘΕ είναι υποχρεωτικός. Ο χαρακτήρας του μαθήματος είναι μη-ομολογιακός και πολυθρησκευτικός (στο ίδιο) με βαθιά παράδοση στη φαινομενολογική προσέγγιση της ΘΕ (Grimmitt, 2000), αλλά υπάρχουν και πρόσφατες ρηξικέλευθες προτάσεις να ονομαστεί το μάθημα «Θρησκεία και Κοσμοθεωρίες» (Religion and Worldviews), με το ανάλογο περιεχόμενο (Commission on Religious Education, 2018). Στη Βόρεια Ιρλανδία το μάθημα είναι μη ομολογιακό και περιλαμβάνει κατά βάση τη διδασκαλία του Χριστιανισμού, αλλά και άλλων θρησκειών. Όμως το 30-40% των σχολείων ανήκουν στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και σε αυτά γίνεται καθαρά κατηχητικό μάθημα.

Είναι δεδομένο ότι σε ένα μη ομολογιακό πλαίσιο είναι περισσότερο δυνατή η καλλιέργεια εκ μέρους των μαθητών/μαθητριών δεξιοτήτων που σχετίζονται με την κριτική σκέψη, τη λήψη αποφάσεων και την ηθική. Τα ηθικά διλήμματα, οι ηθικοί προβληματισμοί και η διδασκαλία περί ηθικής από τις θρησκείες αποτελούν πολύτιμο υλικό για ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, για καλλιέργεια της συνεργασίας και του διαλόγου, ανεξαρτήτως θρησκευτικών πιστεύω. Επίσης, ένα τέτοιο μάθημα, ανοιχτό και οργανωμένο με παιδαγωγικούς και εκπαιδευτικούς όρους, είναι δυνατόν να αποτελεί χώρο για διαπραγμάτευση μεταξύ διαφορετικών ανθρώπων και για ανταλλαγή διαφορετικών απόψεων μέσα σε δημοκρατικό κλίμα. Έτσι, ενώ

διατηρείται το προσωπικό στοιχείο της κάθε θρησκείας ως μέρος της ανθρώπινης εμπειρίας και εκδήλωσης, μαθαίνεται και καλλιεργείται βιωματικά η αναγνώριση της πολυπλοκότητας και της ποικιλομορφίας των θρησκειών, αλλά και η αντιμετώπιση της αβεβαιότητας που υφίσταται στο κοινωνικό περιβάλλον, βασικές και οι δύο επάρκειες της δημοκρατικής κουλτούρας.

Οι χώρες της Ευρώπης που έχουν ομολογιακή ΘΕ, αλλά προαιρετική, και επιπλέον οι περισσότερες προσφέρουν εναλλακτικό σχετικό μάθημα, είναι το Βέλγιο, η Ουγγαρία, η Ιταλία, η Λετονία, η Λιθουανία, το Λουξεμβούργο, η Ολλανδία, η Τσεχία, η Ισπανία, η Πολωνία, η Πορτογαλία και η Σλοβακία. Σε αυτή την περίπτωση δεν σημαίνει ότι έχει κατηχητικό χαρακτήρα το μάθημα, αλλά ότι στις περισσότερες περιπτώσεις το περιεχόμενό του περιλαμβάνει κυρίως μία θρησκεία, αλλά και άλλες.

Συγκεκριμένα, στο Βέλγιο δίνεται η δυνατότητα υποχρεωτικής επιλογής ανάμεσα σε μάθημα μη ομολογιακό, Ηθικής, και σε ΘΕ που αφορά σε χριστιανούς, μουσουλμάνους, εβραίους. Στην Ουγγαρία από το 2011 είναι μάθημα που διδάσκεται από την 1η έως τη 12η τάξη υποχρεωτικά στα σχολεία που η λειτουργία τους καθορίζεται από τις αντίστοιχες θρησκείες και προαιρετικά, με επιλογή ανάμεσα στην «Ηθική» και «Θρησκευτικά και Ηθική», σε όλες τις τάξεις της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και σε μία της Δευτεροβάθμιας (Kodácsy-Simon, 2016). Στην Λετονία, από το 2004, υπάρχει η δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε «Εισαγωγή στον Χριστιανισμό» και «Ηθική», αν εγγραφούν τουλάχιστον δέκα (10) μαθητές/μαθήτριες, ενώ στην Λιθουανία το μάθημα της Ηθικής Εκπαίδευσης μπορεί να έχει, έπειτα από επιλογή εκ μέρους των μαθητών/μαθητριών, είτε χαρακτήρα Θρησκευτικής Εκπαίδευσης είτε Ηθικής Εκπαίδευσης.

Από την άλλη πλευρά στην Ιταλία, από το 1984, η ΘΕ καθορίζεται από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία αλλά είναι μάθημα επιλογής. Η Εκκλησία επιλέγει τους εκπαιδευτικούς που θα διδάξουν το μάθημα και στη συνέχεια μισθοδοτούνται από το κράτος – όπως επίσης επιβλέπει τη συγγραφή των σχολικών εγχειριδίων. Δεν προσφέρεται εναλλακτικό μάθημα. Στο Λουξεμβούργο είναι υποχρεωτικό το μάθημα, αλλά δίνει την επιλογή ανάμεσα στη «Θρησκευτική και Ηθική Διαπαιδαγώγηση» και στην «Ηθική και Κοινωνική Διαπαιδαγώγηση». Επίσης, στην Πολωνία υπάρχει επιλογή μεταξύ ΘΕ και Ηθικής, από το 1998, απαιτείται όμως η εγγραφή τουλάχιστον επτά (7) μαθητών/μαθητριών.

Στην Ολλανδία το μάθημα διδάσκεται είτε ξεχωριστά είτε μπορεί να συμπεριληφθεί σε άλλα μαθήματα. Οι θρησκείες δεν διδάσκονται σε όλα τα σχολεία, δημόσια - ιδιωτικά. Τα ιδιωτικά σχολεία είναι κυρίως ομολογιακά, ενώ στα δημόσια οι γονείς με ειδική αίτηση μπορούν να επιλέξουν μαθήματα συγκεκριμένης θρησκείας. Άλλωστε, ο διαχωρισμός Εκκλησίας και Κράτους έγινε το 1848 (Périp, ό.π.), παρ' όλα αυτά η θρησκεία κατέχει σημαντικό ρόλο στο δημόσιο βίο.

Στην Τσεχία το μάθημα είναι όχι μόνο μη υποχρεωτικό αλλά ούτε καν επιλογής, τοποθετημένο σε μια ξεχωριστή κατηγορία. Σε έρευνα, περισσότεροι από τους μισούς Τσέχους δήλωσαν ότι δεν ανήκουν σε κάποια θρησκεία (στο ίδιο), ενώ το μάθημα διαμορφώνεται από τις θρησκευτικές κοινότητες, με ρητή προτεραιότητα τις χριστιανικές, ακόμη και με συνεργασία μεταξύ των ομολογιών, και μπορεί να το παρακολουθήσει κάποιος είτε ακολουθεί μία θρησκεία είτε όχι (Havlicek, 2018).

Στην Ισπανία η Καθολική Εκκλησία είναι υπεύθυνη για τη διδασκαλία του ρωμαιοκαθολικού χριστιανισμού στα κρατικά σχολεία, καθώς και άλλες αναγνωρισμένες θρησκείες και ομολογίες όπως Ισλάμ, Ιουδαϊσμός και Προτεσταντισμός (με ειδικές συμφωνίες του 1992), συμφωνία που έχει πραγματοποιηθεί ήδη μεταξύ Βατικανού και ισπανικού κράτους από το 1978 (Périp, ό.π.). Οι γονείς είναι υποχρεωμένοι να δηλώσουν εάν επιθυμούν να εγγραφούν τα παιδιά τους στην παρακολούθηση του μαθήματος. Οι μαθητές/μαθήτριες που δεν επιλέγουν τη ΘΕ, ακολουθούν εναλλακτικές δραστηριότητες.

Στην Πορτογαλία συμβαίνει κάτι ανάλογο με την Ιταλία από το 1940 (αναμορφωμένο το 2004), δηλαδή επιλογή μεταξύ της ηθικής και θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης. Οι εκπαιδευτικοί επιλέγονται από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και λαμβάνουν μισθό από το κράτος. Στην Σλοβακία οι μαθητές και οι μαθήτριες επιλέγουν από το 2004 μεταξύ του μαθήματος των Θρησκευτικών και της Ηθικής.

Η Αυστρία, η Κύπρος, η Γερμανία, η Μάλτα, η Ιρλανδία, η Ρουμανία και η Ελλάδα είναι ευρωπαϊκές χώρες που έχουν ομολογιακή θρησκευτική εκπαίδευση, υποχρεωτική με δυνατότητες εξαιρέσεως από το μάθημα.

Συγκεκριμένα, στην Αυστρία η ΘΕ χρηματοδοτείται από το κράτος αλλά το μάθημα διαμορφώνεται σύμφωνα με τις επιταγές της Εκκλησίας και των αναγνωρισμένων ομολογιών της χώρας, αλλά και άλλων θρησκειών (δεκαέξι κατεγράφησαν το 2016), αρκεί να υπάρχουν πέντε (5) μαθητές της ίδιας θρησκείας. Το μάθημα είναι υπο-

χρεωτικό με δικαίωμα απαλλαγής σε όλα τα σχολεία εκτός αυτών της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης όπου είναι προαιρετικό, ενώ διαπιστώνεται για διάφορους λόγους η μείωση της συμμετοχής σε αυτό (Danner, 2019). Στην Βουλγαρία η ΘΕ αποτελεί μέρος ενός κύκλου μαθημάτων που ονομάζεται «Κοινωνικές Επιστήμες, Εκπαίδευση του Πολίτη και Θρησκεία». Ουσιαστικά δεν υπάρχει ως κανονικό μάθημα, παρόλο που η διδασκαλία επικεντρώνεται στην ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία. Στην Κύπρο το μάθημα των Θρησκευτικών είναι υποχρεωτικό, έχει ορθόδοξο χριστιανικό προσανατολισμό και οι αλλόθρησκοι μαθητές/μαθήτριες έχουν τη δυνατότητα να εξαιρεθούν από το μάθημα.

Στην Γερμανία η ΘΕ είναι κατοχυρωμένη συνταγματικά. Το κράτος συνεργάζεται με τις θρησκευτικές ομολογίες. Η διδασκαλία του μαθήματος έχει προσανατολισμό ρωμαιοκαθολικό ή προτεσταντικό και δίνεται η δυνατότητα εναλλακτικής επιλογής με μάθημα Ηθικής. Παράλληλα, όπου υπάρχουν μαθητές/μαθήτριες, λειτουργούν και άλλα μαθήματα με διαφορετικό θρησκευτικό προσανατολισμό, π.χ. Ορθόδοξο χριστιανικό ή Ισλαμικό. Το κάθε κρατίδιο έχει τη δική του οργάνωση. Σε άλλα κρατίδια το μάθημα είναι καθαρά μη-ομολογιακό ή μάθημα Ηθικής, όπως συμβαίνει και στο Βερολίνο, στην Βρέμη και στο Αμβούργο όπου υπάρχει μάθημα μόνο Ηθικής (Schreiner, ό.π.).

Στην Μάλτα η ΘΕ περιλαμβάνει διδασκαλία της ρωμαιοκαθολικής ομολογίας και είναι υποχρεωτική στο αναλυτικό πρόγραμμα. Στην Ιρλανδία το 94% των σχολείων είναι ρωμαιοκαθολικά κι έχουν υποχρεωτική ομολογιακή ΘΕ, ενώ ένας μικρός αριθμός σχολείων, δημιουργημένων από τους γονείς, είναι πολυ-ομολογιακά. Στην Ρουμανία η ΘΕ είναι υποχρεωτική, αλλά οι γονείς έχουν το δικαίωμα με έγγραφη αίτηση να εξαιρέσουν το παιδί τους από την παρακολούθηση του μαθήματος. Σε περίπτωση που εξαιρεθούν δεν υπάρχει εναλλακτικό μάθημα. Η διδασκαλία του μαθήματος, ενώ είναι εστιασμένη στον Χριστιανισμό, χαρακτηρίζεται από θρησκευτική πολυμορφία. Παρ' όλα αυτά η διδασκαλία της Ορθόδοξης πίστης έχει γόητρο στη διδασκαλία του μαθήματος (Péripin, ό.π.).

Η Ρωσία αποτελεί μία αμφίσημη περίπτωση, αφού μόνο πρόσφατα εισήγαγε υποχρεωτική ΘΕ μόνο στη Δ' τάξη Δημοτικού και αυτή, ενώ στηρίζεται σε μη ομολογιακή προσέγγιση, περιλαμβάνει Χριστιανισμό, Ιουδαϊσμό, Ισλάμ και Βουδισμό και διδάσκεται από τους δασκάλους του κράτους. Αυτή, πολλές φορές, έχει ομολογιακό σκοπό

και περιεχόμενο με τον υπερτονισμό του ρόλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Ρωσία (Blinkova and Vermeer, 2018).

Στοιχεία θρησκειών μέσα από άλλα μαθήματα του ωρολογίου προγράμματος διδάσκονται στην Γαλλία. Λόγω του κοσμικού κράτους (laïcité) και της θρησκευτικής ουδετερότητας, σύμφωνα με το νόμο 1905 για τον χωρισμό Κράτους - Εκκλησίας, έχει αποκλειστεί κάθε θρησκευτικό στοιχείο από τους δημόσιους χώρους. Από το 1990 και κυρίως από το 2002 (Pépin, ό.π.) και μετά με τη συμβολή του Ντεμπρέ (Debray) έχει ανοιχθεί ο διάλογος σχετικά με τη σημασία της γνώσης των θρησκειών για τη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης εικόνας της πραγματικότητας του κόσμου εκ μέρους των μαθητών/μαθητριών.

3. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα σήμερα

Η ΘΕ στην Ελλάδα, παρόλο που έχει βαθιά ιστορία 180 χρόνων, αμφισβητήθηκε περιορισμένα και κυρίως μετά τη μεταπολίτευση, εξαιτίας της εκμετάλλευσής της για εθνικούς και πολιτικούς λόγους (Καζεπίδης, 1999· Ζαμπέτα, 2003). Ακόμη και σήμερα, όπως αναφέρθηκε, διαμορφώνεται με βάση το άρθρο 1 του νόμου 1566/1985, όπου αναφέρεται ο στόχος της Εκπαίδευσης γενικά να «υποβοηθεί τους μαθητές να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης». Από κάποιους ερμηνεύεται ως επιβολή κατηχητισμού, που μάλιστα δεν έχει θέση σε μια δημοκρατική κοινωνία που πλέον χαρακτηρίζεται από πλουραλισμό και διαφορετικότητα. Η αλήθεια είναι ότι, μέχρι την αυγή της δεύτερης χιλιετίας και την εισαγωγή του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών (ΑΠΣ) το 2003, είχε λίγο-πολύ έναν τέτοιο προσανατολισμό, αν και τελευταία είχε εκφραστεί ρητά στα ΑΠΣ του 1977 και 1978. Από τα ΑΠΣ του 2003 και τα νέα βιβλία του 2006-2007 και, κυρίως από το 2011 με την πιλοτική εφαρμογή νέων Προγραμμάτων Σπουδών (ΠΣ) για το Δημοτικό και Γυμνάσιο και τον σχεδιασμό, το 2015, νέου ΠΣ για το Λύκειο, τα οποία εφαρμόστηκαν τελικά το 2017, η ΘΕ στην Ελλάδα εντάσσεται στο ευρωπαϊκό της πλαίσιο και ανοίγεται στην ετερότητα με βαθιές παιδαγωγικές αλλαγές. Όχι όμως οριστικά απ' ό,τι διαφαίνεται, μια και πρόσφατες αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας (660 και 926/2018 και 1349 και 1350/2019) θεώρησαν αντισυνταγματικό τον νέο αυτό προσανατολισμό, διότι δεν καλλιεργεί την ορθόδοξη συνείδηση, όπως ορίζει το

Σύνταγμα, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για αναθεώρηση και περιορισμό των αλλαγών και δίνοντας ένα πλαίσιο για μία ΘΕ «αποκλειστικά» για όσους είναι χριστιανοί ορθόδοξοι με δυνατότητα, βέβαια, απαλλαγής για «λόγους θρησκευτικής συνείδησης». Όσο όμως και να επιδιωχθεί να περιορισθεί η αλλαγή, είναι δύσκολο το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων να ανατρέψει τη νέα παιδαγωγική και εκπαιδευτική προσέγγιση της ΘΕ που λαμβάνει υπόψη της όλες τις σύγχρονες προσεγγίσεις της ΘΕ, το ευρωπαϊκό της πλαίσιο και σαφώς την ελληνική ορθόδοξη παράδοσή της. Οπωσδήποτε θα επέλθουν αλλαγές στην κατανομή της ύλης ή σε κάποιους ειδικούς στόχους, αλλά στον 21ο αιώνα δεν μπορεί να μεταλλαχθεί η ΘΕ σε μάθημα δογματισμού αντί γραμματισμού.

Ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας της ΘΕ του 21ου αιώνα, σύμφωνα με τα ΠΣ (2017), έχει ως κεντρικό άξονα την ανάπτυξη του «θρησκευτικού γραμματισμού», της θρησκευτικής γλώσσας της πίστης του ή του τόπου του, αν δεν ακολουθεί μια θρησκεία. Αυτό σημαίνει ότι πρόκειται για ικανότητα/επάρκεια κατασκευής νοήματος στο προσωπικό πολιτισμικό πλαίσιο, αλλά και σε διαφορετικά πολιτισμικά, κοινωνικά ή ειδικά συγκείμενα, καθώς και ικανότητα χρήσης όχι μόνο αλφαβητικών αλλά και πολυτροπικών αναπαραστάσεων της μητρικής γλώσσας (της πίστης του), αλλά και άλλων γλωσσών, ή όταν κάποιος δεν ακολουθεί μια θρησκεία, μόνο των άλλων γλωσσών (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2015). Με αυτόν τον τρόπο η σχολική εκπαίδευση και το ΜτΘ διαλέγεται δημιουργικά με τη νεωτερικότητα, τον πλουραλισμό, την πολυπολιτισμικότητα και την ετερότητα, και ταυτόχρονα η θεολογική και η θρησκευτική νοηματοδότηση των εννοιών της πραγματικότητας διευρύνει το πνεύμα και το νου των νέων ανθρώπων. Η ΘΕ έτσι έχει πρωταρχικά εκπαιδευτικό ρόλο και με άξονα την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και ενσυναισθητικών δεξιοτήτων σκοπεύει στην ολόπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου που τον βλέπει θεολογικά ως πρόσωπο με νου και καρδιά.

Τα ισχύοντα ΠΣ του ΜτΘ έχουν βασιστεί σε νέες παιδαγωγικές μεθόδους και προσεγγίσεις. Περιέχονται στοιχεία άλλων θρησκειών, αλλά σε τέτοια ποιότητα και βαθμό που δεν καθίσταται το μάθημα θρησκευτολογικό. Το περιεχόμενο αναπτύσσεται σε κύκλους. Ο βασικός και μεγαλύτερος περιλαμβάνει τη διδασκαλία του Ορθόδοξου Χριστιανισμού, στη συνέχεια οι επόμενοι περιλαμβάνουν άλλες χριστιανικές εκκλησίες και ομολογίες καθώς και άλλες θρησκείες και κοσμοθεωρίες. Η γνωριμία με τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό, την ορθό-

δοξη παράδοση και τις άλλες θρησκείες του κόσμου δεν περιορίζεται σε μια στεγνή πληροφόρηση, αλλά σχετίζεται με την ερμηνεία της θρησκείας από την πλευρά της ζωής των διδασκομένων με τρόπο βιωματικό και διερευνητικό. Οι μαθητές/μαθήτριες ανακαλύπτουν το ρόλο της πίστης και της θρησκείας στον πολιτισμό σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Ο θεολόγος-εκπαιδευτικός ενθαρρύνει τους μαθητές και τις μαθήτριές του να θέτουν ερωτήματα και να χτίζουν όλοι μαζί, ως ομάδα, τη γνώση. Ακόμη, πραγματοποιείται γνωριμία με τις άλλες χριστιανικές παραδόσεις –εκτός της ορθοδοξίας– που συναντώνται στην Ευρώπη, όπως με τον Ρωμαιοκαθολικισμό και τον Προτεσταντισμό, με τις βασικές ομολογίες τους, καθώς και άλλες μονοθεϊστικές θρησκείες, όπως τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ. Επίσης, με άλλες θρησκείες που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κατανόηση του κόσμου, όπως τον Βουδισμό, τον Ινδουισμό, τα αφρικανικά θρησκευόμενα κ.ά.

Τα προγράμματα χαρακτηρίζονται από πρωτοπορία, διότι δίνουν την ελευθερία στο θεολόγο-εκπαιδευτικό να διαμορφώσει το περιεχόμενο και τις δραστηριότητες του μαθήματος ανάλογα με την ήδη κατακτημένη γνώση και την προσωπικότητα των μαθητών/μαθητριών της κάθε τάξης. Το μάθημα κανονικά δεν απευθύνεται μόνο σε μέλη της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, αλλά σε κάθε μαθητή/μαθήτρια που κατοικεί στην Ελλάδα, ανεξαρτήτως από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του/της (Βαλλιανάτος, 2005) συμβαδίζοντας με την ανάγκη και την επιταγή για ελευθερία στη θρησκευτική συνείδηση αλλά και την κατάκτηση του θρησκευτικού γραμματισμού. Γι' αυτό και χαρακτηρίζονται από κριτικό πνεύμα, ανοιχτό διάλογο και κατανόηση στο διαφορετικό, γεγονός που συμβάλλει στην αποστολή του σύγχρονου σχολείου για μια δημοκρατική κοινωνία. Άλλωστε, το σχολείο αποτελεί ένα από τα ασφαλή περιβάλλοντα προσφοράς γνώσης στους νέους για τη θρησκεία τους και τις θρησκείες των άλλων ανθρώπων και τους αναπτύσσει ηθικά και κοινωνικά, όπως αυτό αποδεικνύεται από σχετικές εμπειρικές έρευνες (Περσελής, 2007· REDCo., 2009· Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2010).

Οι μαθητές και οι μαθήτριες ανοίγονται σε νέους κόσμους, διαφορετικούς –ή και με ομοιότητες– από τους δικούς τους, ευαισθητοποιούνται, αναστοχάζονται ως προς τη δική τους θρησκευτική ταυτότητα και προβληματίζονται για το πώς διαμορφώνονται ζητήματα πίστης και ηθικού προσανατολισμού και πώς αυτά επηρεάζουν τις κοινωνικές ζυμώσεις.

Επιπλέον, το ΜτΘ εξετάζει θεματικές ενότητες σχετικές με τις αξίες και αρχές που διέπουν τη δημοκρατία, όπως είναι η δικαιοσύνη, η ειρήνη, η κοινωνική συνοχή, η ανεξίτηρησσία, οι ευθύνες απέναντι στην ανθρωπότητα, η αναζήτηση προσωπικού νοήματος, της συνάντησης και της σχέσης με το Θεό και τον συνάνθρωπο, η δημιουργικότητα, η ηθική συμπεριφορά, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ευθύνη για τα κοινωνικά προβλήματα. Επίσης, συμπεριλαμβάνονται και τίθενται υπό επεξεργασία σημαντικές υπαρξιακές διαστάσεις της ζωής του ανθρώπου και των γύρω του, όπως η αντίσταση στην απανθρωπιά, η συγχώρεση, η δικαιοσύνη, η ειρήνη, η αναζήτηση της ευτυχίας, η αγάπη, η πίστη, η δημιουργικότητα, η αυτογνωσία, η διερεύνηση της προσωπικής ταυτότητας και η αναζήτηση του Θεού, χωρίς φανατισμό, μισαλλοδοξία, δογματική ιδεοληψία και ηθικισμό. Μέσα στο πλαίσιο αυτό οι μαθητές/μαθήτριες καλλιεργούν δεξιότητες ενσυναίσθησης, διαλόγου και προσεκτικής ακρόασης του συνομιλητή, διαμορφώνουν αξίες, αναπτύσσουν την ηθική τους σφαίρα και κατανοούν την κοινωνία, ώστε να λειτουργήσουν στο μέλλον ως συνειδητοποιημένοι πολίτες.

Έτσι, οι μαθητές/μαθήτριες ανοίγονται προς τον άλλο, τον διαφορετικό, και εξελίσσουν την αυτοαντίληψή τους και διευρύνουν την κοινωνική τους ταυτότητα, στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν τη διαφορετική κουλτούρα, να επικοινωνήσουν, να συναντηθούν με τον άλλον, να διαμορφώσουν τις προσωπικές τους θέσεις και στάσεις, να ανακαλύψουν τη θέση της θρησκείας στην κοινωνία και να γίνουν οι ίδιοι συνειδητοποιημένοι πολίτες που προάγουν τον διάλογο, την ελευθερία, την ισότητα, το σεβασμό, καθώς και να καταδικάσουν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Ταυτόχρονα, με τη θρησκευτική γνώση δίνεται η δυνατότητα στους μαθητές και τις μαθήτριες να κατανοήσουν τον πολιτισμό της περιόδου (και όχι μόνο) που ζουν. Η θρησκεία είναι ίσως σημαντικό χαρακτηριστικό κάθε πολιτισμού, γιατί είναι ταυτόχρονα το παρελθόν και το παρόν του (Braudel, 2003). Οι ηθικοί κανόνες, οι αντιλήψεις και οι αρχές, τα δόγματα, οι στάσεις ζωής, η λατρεία κάθε θρησκείας σημαδεύουν βαθιά τον πολιτισμό μέσα στην καρδιά του οποίου βρίσκεται και εξελίσσεται.

Είναι σημαντικό τέλος ότι η ΘΕ στα ΠΣ του 2017 αναφέρεται ως σκοπός και πράγματι υπηρετείται από το περιεχόμενο και την παιδαγωγική/διδασκτική μέθοδο: «Η κοινωνικοποίηση, όχι ως παθητική υιοθέτηση του κοινωνικού συστήματος, αλλά ως μία διαδικασία εξατομίκευσης, η οποία θεμελιώνεται στη σχέση ανάμεσα στην ανάπτυξη της προσωπικότητας και στην κοινωνική ένταξη. Το σχολείο είναι

κοινότητα ολόπλευρης ζωής και γνώσης, κατεξοχήν εστία κοινωνικοποίησης. Το πρόσωπο δρα ενεργητικά στο περιβάλλον, ενώ παράλληλα το περιβάλλον, ως μικρο-σύστημα και μακρο-σύστημα, καθώς και ως εσωτερικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους, διαδραματίζει αμοιβαία το διαδραστικό ρόλο του. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση αφορά όχι μόνο σε έναν καθοριστικό όρο του οικο-περιβάλλοντος του προσώπου (Εκκλησία, παράδοση, πολιτισμός, θρησκευτικές κοινότητες, τοπικές κοινωνίες, έθνος, προσωπική πίστη, πεποιθήσεις), αλλά δημιουργεί με αποτελεσματικό τρόπο τις κατάλληλες παιδαγωγικές προϋποθέσεις ανάπτυξης της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας συγχρόνως, λόγω του περιεχομένου και της σημασίας της θρησκευτικής γνώσης» (Άρθρο 1-στ', Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, 2017).

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, οι μαθητές/μαθήτριες εντάσσονται σε μια μικρογραφία κοινωνικής ομάδας που επεξεργάζεται το φαινόμενο της θρησκευτικότητας, γεγονός που έχει αξιοσημείωτη γνωστική και συναισθηματική αξία και προσφέρει την οντολογική βεβαιότητα της κατανόησης της προσωπικής κοινωνικής ταυτότητας. Συγκροτούν και ανασυγκροτούν τον εαυτό τους μέσα από τη διαδικασία κοινωνικής αλληλεπίδρασης και διάδρασης (Καραμούζης, 2015), δηλαδή συνάντησης σε πραγματικό και ψηφιακό χώρο.

Παρόλο που διαμορφώθηκε ένα πλαίσιο ΘΕ που παισιώνει λειτουργικά την ευρωπαϊκή εμπειρία και στηρίζεται στην παράδοση του ελληνικού παραδείγματος, ώστε να προσφέρει σε όλους τους μαθητές και όλες τις μαθήτριες ουσιαστική εκπαίδευση και θρησκευτική γνώση χρήσιμη για κάθε πρόσωπο να γνωρίσει τον εαυτό, τους άλλους και τον Θεό, αν πιστεύει, υπήρξαν προβλήματα στην εφαρμογή των νέων ΠΣ. Από τη μία, φαίνεται ότι η διδακτική πραγματικότητα στην τάξη δεν μπορεί να αφομοιώσει την αλλαγή, με βασικό παράγοντα το θεολόγο-εκπαιδευτικό, αλλά και το δάσκαλό στο Δημοτικό και, από την άλλη, μια μερίδα «πολεμίων» των νέων προγραμμάτων αναδεικνύεται ισχυρή και με την προσφυγή στη δικαιοσύνη, άλλαξε τα δεδομένα. Έτσι, βρισκόμαστε σε μία κρίσιμη καμπή. Παρόλο που το κανονιστικό πλαίσιο της ΘΕ έχει συζητηθεί (1930 και 1980), δεν δημιούργησε τόσο αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις όσο το περιεχόμενό της και τα βιβλία (1960) και πρόσφατα τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (1990 και 2000). Σήμερα τίθεται ζήτημα για το κανονιστικό πλαίσιο και την υποχρεωτικότητα, μετά από τις εξελίξεις στη δικαιοσύνη, στην Ελλάδα και την Ευρώπη.

Υπήρχε πάντα η δυνατότητα της εξαίρεσης την οποία χρησιμοποιούν 0,5 έως 0,9% των μαθητών/μαθητριών (ΥΠΑΙΘ, 2018). Οι θεολόγοι εκπαιδεύονταν να υποδέχονται στην τάξη όποιον/όποιαν επιθυμούσε να παρακολουθήσει ανεξάρτητα από την πίστη και το θρησκευμά του. Σε μια εκπαιδευτική διαδικασία η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης υπηρετείται από το περιεχόμενο του μαθήματος και τη διδακτική-μαθησιακή διαδικασία. Οικοδομείται στη θρησκευτική αγωγή του ανθρώπου, που λαμβάνει στην οικογένεια, στη θρησκευτική κοινότητα κ.α. Είναι φυσικό λοιπόν ο Ορθόδοξος μαθητής να αναπτύσσει την Ορθόδοξη θρησκευτική συνείδησή με τη ΘΕ. Αυτή ποτέ μέχρι τώρα δεν ταυτιζόταν με την ορθόδοξη κατήχηση, που προσφέρει η χριστιανική οικογένεια και η Εκκλησία στα νέα μέλη του Σώματος του Χριστού. Πώς άλλωστε θα μπορούσε να γίνει αυτό στο σχολείο, χωρίς «μυστήρια», εκκλησιαστική ζωή και βίωμα, σε «υποχρεωτικό μάθημα» σχολείου; Εκπεφρασμένα η Εκκλησία δεν ζητά ποτέ στην ιστορία του ελληνικού κράτους να εισαχθεί η Κατήχηση στο σχολείο.

Πρώτη φορά με τις αποφάσεις του ΣτΕ τίθεται η αλλαγή του κανονιστικού πλαισίου της ΘΕ, με επιχειρήματα παιδαγωγικά και θεολογικά, επιπλέον των νομικών επιχειρημάτων. Πώς λοιπόν θα διαμορφωθεί το νέο κανονιστικό πλαίσιο με βάση το οποίο θα αναμορφωθεί δευτερευόντως και ένα νέο Πρόγραμμα Σπουδών της ΘΕ; Πώς θα ερμηνευθεί ότι «πρέπει να επιδιώκεται η ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης και ότι το μάθημα αυτό απευθύνεται αποκλειστικά στους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές»;

Οποιαδήποτε αλλαγή θα πρέπει να λάβει υπόψη την απόφαση της 31ης Οκτωβρίου 2019 του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ). Αυτό έκρινε ομόφωνα, μετά από προσφυγή της Ένωσης Αθέων, ότι έχει παραβιαστεί από την Ελλάδα το άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αρ. 1 (δικαίωμα στην εκπαίδευση) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνευόμενο υπό το φως του άρθρου 9 (ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας). Το Δικαστήριο έκρινε ότι οι κρατικές αρχές –σε κανέναν κράτος της ΕΕ– δεν έχουν δικαίωμα να υποχρεώνουν τους πολίτες να αποκαλύπτουν τις πεποιθήσεις τους. Ωστόσο, το ισχύον ελληνικό πλαίσιο για την απαλλαγή των μαθητών/μαθητριών από το ΜτΘ επιβάλλει στους γονείς να υποβάλουν υπεύθυνη δήλωση λέγοντας ότι τα παιδιά τους δεν είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Αυτή η προϋπόθεση για τη χορήγηση απαλλαγής επιβάλλει ένα απαράδεκτο βά-

ρος στους γονείς, να αποκαλύψουν πληροφορίες, από τις οποίες θα μπορούσε να προκύπτει ότι οι ίδιοι και τα παιδιά τους έχουν ή δεν έχουν συγκεκριμένη θρησκευτική πεποίθηση. Όταν μάλιστα αυτό γίνεται σε περιορισμένο κοινωνικό περιβάλλον, όπως είναι τα ελληνικά νησιά, δημιουργείται επιπρόσθετο άγχος.

Επιπλέον, η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα στην Ελλάδα, μετά από καταγγελίες της Ένωσης Αθέων, εξέδωσε απόφασή της υπ' αριθμό 28/2019 με την οποία έκρινε ότι: α) η αναγραφή του θρησκευόμενου και της ιθαγένειας στα στοιχεία που τηρούνται στο σχολείο, στους τίτλους και πιστοποιητικά σπουδών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και στο πληροφοριακό σύστημα «myschool» καθώς και η ύπαρξη αντίστοιχων πεδίων στα σχετικά έντυπα, ανεξαρτήτως αν είναι προαιρετική η συμπλήρωσή τους, και β) η δήλωση ότι ο μαθητής δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος και εξ αυτού επικαλείται λόγους θρησκευτικής συνείδησης για την απαλλαγή του από το μάθημα των Θρησκευτικών, δεν είναι νόμιμες.

Συμβαίνει κάτι πραγματικά παράδοξο. Το Ανώτατο Ελληνικό Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι το ΜτΘ πρέπει να αναπτύσσει τη θρησκευτική συνείδηση αποκλειστικά των ορθόδοξων μαθητών, από την άλλη το ίδιο δικαστήριο θα πρέπει να εκδώσει απόφαση ανάλογη του ΕΔΔΑ και να αποφασίσει ότι όποιος δεν θέλει να διδάχθει Θρησκευτικά, θα μπορεί να το κάνει με απλή δήλωση. Ήδη έχει περιλάβει στις αποφάσεις 1749 και 1750 ότι ετερόδοξοι, αλλόθρησκοι και άθεοι πρέπει να απαλλάσσονται για λόγους θρησκευτικής συνείδησης και δικαιούνται, όταν είναι ικανός αριθμός, να διδάσκονται ΜτΘ για τις δικές τους πεποιθήσεις.

Τι γίνεται λοιπόν; Οδηγούμαστε στην πλήρη αλλαγή του κανονιστικού πλαισίου και στην προαιρετικότητα; Η ΠΕΘ (Πανελλήνια Ένωση θεολόγων) με την προσφυγή τους στο ΣτΕ προκάλεσαν αυτές τις εξελίξεις να γυρίσει το Υπουργείο στα ΑΠΣ του 2003 και να παραμείνει το μάθημα υποχρεωτικό. Σε καμία περίπτωση όμως δεν μπορεί να επιστρέψει στο προηγούμενο ΑΠΣ (2003) διότι και αυτό έχει σκοπούς και στόχους ανάλογους με τα τελευταία ΠΣ (2017), που δεν καλλιεργούν την Ορθόδοξη θρησκευτική συνείδηση σύμφωνα με το ΣτΕ, και βιβλία που κρίθηκαν από την Ιερά Σύνοδο ότι «ἀφ' ενός μὲν φέρουν, κατὰ τό περιεχόμενον, χαρακτήρα θρησκευτολογικόν μέ ἔντονα τὰ χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ὀρθολογιστικῆς προτεσταντικῆς καί κυρίως γερμανικῆς θεολογίας, ἢ ὁποία εἶναι ἀσυμβίβαστος μέ τήν Ὁρθόδοξον Χριστιανικήν Πίστιν» (27/11/2006).

Καλείται λοιπόν το Υπουργείο άμεσα να διερμηνεύσει εφαρμοστικά τις αποφάσεις όσον αφορά στο κανονιστικό πλαίσιο του μαθήματος, για να προχωρήσει στην αναμόρφωση ενός νέου ΑΠΣ. Σκοπεύει όμως να διαμορφώσει ένα Ορθόδοξο μάθημα, ομολογιακό (το ρυθμίζει η Πολιτεία διαλεγόμενη με την Εκκλησία) και ανοιχτό, ώστε να το παρακολουθούν οι ορθόδοξοι και όσοι το επιθυμούν, όπως ήταν πολλές δεκαετίες, παρέχοντας τη δυνατότητα εξαίρεσης-παρακολούθησης εναλλακτικής ΘΕ για τις «θρησκείες του κόσμου»; Αυτό ορίζεται από το ευρωπαϊκό πλαίσιο, ίσως και με διαπολιτισμικό χαρακτήρα, όταν «συγκεντρώνεται ικανός αριθμός μαθητών/μαθητριών που απαλλάσσονται». Η υπάρχει ο σκοπός, πρώτη φορά στην Ελλάδα, να διαμορφωθεί ένα Ορθόδοξο κατηχητικό μάθημα για τους ορθόδοξους (το ρυθμίζει η Εκκλησία με εποπτεία του κράτους) και αντίστοιχα άλλα κατηχητικά μαθήματα, όταν «συγκεντρώνεται ικανός αριθμός μαθητών που απαλλάσσονται»;

Ευτυχώς η ΘΕ είναι κυρίως επιστημονική υπόθεση, αφού αφορά στην προσφερόμενη οργανωμένη εκπαίδευση του κράτους. Και για αυτό εκτός από τις συνταγματικές επιταγές και τη νομοθεσία κάθε σχεδιαστής ΑΠΣ οφείλει να λαμβάνει υπόψη τις σχετικές έρευνες από την πράξη στο σχολείο. Έτσι, έρευνες που έγιναν πρόσφατα στην ελληνική εκπαίδευση αναδεικνύουν τη δυναμική της ΘΕ σε σχέση με τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη, τη διδασκαλία για τα δικαιώματα του ανθρώπου και την εν γένει ανάπτυξη της κοινωνικής ευθύνης. Έρευνα που έγινε μέσω παρατήρησης της διδακτικής μεθοδολογίας σαράντα (40) θεολόγων-εκπαιδευτικών (2017-2018) που έχουν εκπαιδευθεί ως μέντορες από το ΕΚΠΑ δείχνει ότι περισσότεροι από το 75% σχεδιάζουν το μάθημά τους με προσανατολισμό την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, των νοητικών δεξιοτήτων και των ατομικών ικανοτήτων των μαθητών/μαθητριών, καθώς και την ελεύθερη έκφραση των ενδιαφερόντων τους, διαμορφώνοντας έτσι κατάλληλες μαθησιακές ευκαιρίες για «κριτική συνειδητοποίηση» και κριτική ανάλυση της πραγματικότητας με απώτερο στόχο την προσωπική ενεργοποίηση και τη διάθεση για κοινωνική αλλαγή (Κουκουνάρας-Λιάγκης και Γκρίλης, 2019). Έρευνα που έγινε το 2018 σε αντιπροσωπευτικό πανελλήνιο δείγμα τραχοσίων (300) εν ενεργεία θεολόγων εκπαιδευτικών, δασκάλων αλλά και άλλων ειδικοτήτων που διδάσκουν το ΜτΘ ως μόνιμοι ή αναπληρωτές αναδεικνύει ότι το 69% θεωρούν ότι η νέα ΘΕ ανταποκρίνεται σε πολλά σύγχρονα κοινωνικά θέματα και ενισχύει τη δημοκρατική και ανθρωπιστική συνείδηση των μαθητών/μα-

θητριών. Η έρευνα καταλήγει ότι πλέον οι εκπαιδευτικοί προβαίνουν σε σχεδιασμό διδασκαλίας που με τη μέθοδο και το περιεχόμενο καλλιεργεί τη συνύπαρξη, το διάλογο και τον αμοιβαίο σεβασμό των ετεροτήτων και η ΘΕ δεν είναι κατήχηση, καθώς συνδυάζεται με τις κατακτήσεις της δημοκρατίας και το πνεύμα ελευθερίας του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού (Καραμούζης, Φωκίδης και Τσιρέβελος, 2019). Επιβεβαιώνει επίσης παλαιότερη έρευνα (2011) που έγινε σε φοιτητές/φοιτήτριες των Παιδαγωγικών Τμημάτων της Ελλάδας, στην οποία απάντησαν ότι «η Θρησκευτική Εκπαίδευση δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητη από τις αρχές και τους στόχους της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής, ενισχύοντας τις αξίες της δημοκρατικής λειτουργίας του πολίτη και του σεβασμού της διαφορετικότητας» (Καραμούζης και Αθανασιάδης, 2011). Τέλος, διαφαίνεται ότι το ΜτΘ αποτελεί τον ασφαλή χώρο ανάδειξης των θεμάτων των θρησκειών, των προσωπικών και κοινωνικών διαστάσεων της παρουσίας πολλών θρησκειών σε έναν τόπο και ανάπτυξης διαθρησκειακού διαλόγου, ο οποίος μάλιστα έχει πολλές εκπαιδευτικές αρετές και στο ελληνικό σχολείο, όπως έδειξε έρευνα σε Λύκειο της Αθήνας (2017-2018), όταν χρησιμοποιείται ως τεχνική διδασκαλίας (Παπαϊωάννου, 2018).

4. Συζήτηση για μια Θρησκευτική Εκπαίδευση για τη δημοκρατία

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι σύγχρονες ανάγκες δημιουργούν ένα πλαίσιο ΘΕ που μπορεί να προσφέρει στο σύγχρονο πολίτη επαρκώς τη δυνατότητα επικοινωνίας, μία γλώσσα, τη θρησκευτική, για να επικοινωνεί με τον εαυτό του και τον άλλον. Η θέση της ΘΕ αμφισβητείται. Υπάρχουν ποικίλες απόψεις. Εκείνη που υποστηρίζει ότι η ΘΕ, επειδή πραγματεύεται θέματα που αφορούν στη μετά θάνατον ζωή και μάλιστα με διαφοροποιήσεις αναλόγως με τη θρησκεία προέλευσης, δεν είναι δυνατόν να καλύψει θέματα που ανήκουν στη σφαίρα της κοινωνίας. Η δεύτερη οπτική τονίζει ότι η ΘΕ δεν πραγματεύεται μόνο θέματα περί ουράνιας βασιλείας, αλλά εμβαθύνει σε ζητήματα ηθικής, αξιών, στάσεων ζωής, καθώς και σε γνώσεις διαφορετικών πολιτισμών και κουλτούρας και εξετάζει πώς είναι δυνατόν να βρεθούν σημεία συνάντησης σε αυτά. Μια τρίτη άποψη προσεγγίζει το ζήτημα με σκεπτικισμό, καθώς η θρησκεία έχει συνδεθεί και με ακραίες μισαλλόδοξες απόψεις και πράξεις ή με παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων προς ομάδες ή μειονότητες.

Η διαπολιτισμική διάστασή της όμως αφήνει το περιθώριο, σύμφωνα και με ελληνικές και ευρωπαϊκές έρευνες να προσεγγίζεται ως εκπαιδευτική και κοινωνική πρακτική που προάγει τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη, με το περιεχόμενο, τη μέθοδο και τα αποτελέσματά της και να προωθεί τα ανθρώπινα δικαιώματα που σχετίζονται με την κοινωνική αλληλεγγύη (Gearon, 2002· Jackson, 2016· Zembylas and Loukaidis, 2018).

Το ερώτημα λοιπόν που εγείρεται είναι ποιος τύπος ΘΕ είναι δυνατόν να καλλιεργήσει στους μαθητές και τις μαθήτριες υψηλές αξίες, στάσεις ζωής που χαρακτηρίζονται από σεβασμό προς τη διαφορετικότητα, κατανόηση της ετερότητας, καθώς και να οξύνει ενσυναίσθηματικές δεξιότητες. Ο πολιτισμός και η θρησκεία είναι ισχυρές πτυχές των ανθρώπινων εκδηλώσεων που επηρεάζουν την εικόνα του ανθρώπου ως πολίτη της σύγχρονης κοινωνίας. Η ΘΕ από τη φύση της επικεντρώνεται και μελετά ζητήματα πνευματικής διάστασης που είναι δυνατόν να διαμορφώσουν το νόημα και το σκοπό της ζωής του ανθρώπου και του ενεργού πολίτη. Τα όρια της ενεργού πολιτεϊότητας του ανθρώπου είναι στη βάση τους ηθικής φύσεως (Biesta, 2011). Η δημοκρατική ταυτότητα, άλλωστε, δεν είναι μια ταυτότητα που απλώς υιοθετούν οι μαθητές/μαθήτριες αλλά μια εξελισσόμενη διαδικασία.

Η ΘΕ προετοιμάζει τους/τις μαθητές/μαθήτριες ως μελλοντικούς πολίτες σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από πολιτισμική και θρησκευτική ετερότητα (Orchard, 2015). Το Συμβούλιο της Ευρώπης –όπως καταγράφεται και στον Καταστατικό Χάρτη του– τονίζει ότι η κατανόηση της πολιτισμικής διαφορετικότητας, στην οποία εντάσσεται και η θρησκευτική ετερότητα, είναι διάσταση της εκπαίδευσης που επηρεάζει τη δημοκρατική ταυτότητα του πολίτη (Jackson, 2014). Προτείνεται επίσης το πλαίσιο του ΜτΘ να ισορροπεί ανάμεσα στη γνώση, τις στάσεις ζωής και τις δεξιότητες. Το ειδικά επιλεγμένο υλικό του μαθήματος να παρέχει γνώση που ταυτόχρονα να καλλιεργεί την ευαισθησία, την ενσυναίσθηση, την αλληλοκατανόηση και την αμοιβαιότητα ώστε να καταπολεμείται η μισαλλοδοξία, ο ρατσισμός, η θρησκοληψία, οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα. Αυτό βέβαια προϋποθέτει ότι η παιδαγωγική προσέγγιση της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης, που υιοθετεί κάθε χώρα, είναι ευθυγραμμισμένη με τις εξελίξεις του κόσμου και τις σύγχρονες επιταγές της κοινωνίας και της Παιδαγωγικής, οι εκπαιδευτικοί να επιμορφώνονται, να προωθούν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τη δημοκρατική ιδιότητα, να επιλέγονται

πλούσιες πηγές στη διδασκαλία, να ακολουθούνται οι εξελίξεις των ερευνών και να υπάρχει συνεχής αξιολόγηση και αυτοαξιολόγηση.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βαλλιανάτος, Α. (2005). Σχολιασμός των πορισμάτων του συνηγόρου. *Σύναξη*, 93, σελ. 105-106.
- Βουλή των Ελλήνων (2010). *Σύνταγμα της Ελλάδας*. Ανακτήθηκε στις 11/12/2019 από: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/8c3e9046-78fb-48f4-bd82-bbba28ca1ef5/SYNTAGMA.pdf>
- Braudel, F. (2003). *Γραμματική των Πολιτισμών* (μτφρ. Α. Αλεξιάκης). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.
- Γιαγκιάζογλου, Σ. (2010). Τα θρησκευτικά σύμβολα στην εκπαίδευση. *Νομοκανονικά, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου*, 9 (1), σελ. 23-48.
- Ζαμπέτα, Ε. (2003). *Σχολείο και Θρησκεία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Jackson, R. (2016). *Οδοδείκτες. Πολιτική και πρακτική για τη διδασκαλία σχετικά με τις θρησκείες και τις μη θρησκευτικές κοσμοθεωρίες στη διαπολιτισμική εκπαίδευση* (μτφρ. Α. Βαλλιανάτος). Στρασβούργο: Συμβούλιο της Ευρώπης.
- Καζεπίδης, Α. (1999). *Η Φιλοσοφία της Παιδείας*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Καραμούζης, Π. (2007). *Πολιτισμός και Διαθρησκειακή Αγωγή – Συγκριτική διδακτική των θρησκειών και της θρησκευτικότητας στο σύγχρονο σχολείο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καραμούζης, Π. (2015). *Η Κοινωνιολογία της Θρησκείας μεταξύ Εκπαίδευσης και Κοινωνίας*. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα. Ανακτήθηκε στις 14/12/2019 από: www.kallipos.gr
- Καραμούζης, Π., και Αθανασιάδης, Η. (2011). *Θρησκεία, εκπαίδευση, μετανεωτερικότητα. Η Θρησκευτική Αγωγή στο σύγχρονο σχολείο*. Αθήνα: Κριτική.
- Καραμούζης, Π., Φωκίδης, Ε. και Τσιρέβελος, Ν. (2019). Η αναγκαιότητα της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης: Τα Προγράμματα Σπουδών και οι Διδάσκοντες. Μια πανελλήνια έρευνα. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/Greek Journal of Religious Education*, 2 (1), σελ. 61-86. doi: 10.30457/30420195
- Keast, J. (2007). *Θρησκευτική ετερότητα και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: ένα βοήθημα για τα σχολεία* (επιμ. Ν. Χαραλαμπίδου, μτφρ. Ν. Χα-

- ραλαμπίδου, Ά. Βαλλιανάτος). Στρασβούργο: Συμβούλιο της Ευρώπης.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2009). *Ο Θεός ο δικός μου, ο δικός σου. Πολιτισμός, Εκπαίδευση, Ετερότητα, Έρευνα για τη Διαπολιτισμική Επικοινωνία*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2010). Διαπολιτισμική Θρησκευτική Αγωγή στο ελληνικό σχολείο: Ένα μάθημα για όλους και όχι διαθρησκειακό. *Σύναξη*, 115, σελ. 37-49.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2013). Το μάθημα των Θρησκευτικών σήμερα και αύριο, Μία άποψη με κριτήριο την παιδαγωγική και διδακτική του μαθήματος. *Νέα Παιδεία*, 146, σελ. 123-135.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2015). *Επιστήμες της Παιδαγωγικής και πρώτη εφηβεία, Συμβολή στη διδακτική μεθοδολογία της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ., και Παπαϊωάννου, Μ. (2016). Η θέση της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στο ελληνικό σχολείο του 21ου αιώνα. Ζητήματα υποχρεωτικότητας, προγράμματος σπουδών και παιδαγωγικής προσέγγισης. Στο Σ. Γρόσδος (επιμ.), *Προγράμματα Σπουδών-Σχολικά εγχειρίδια. Από το παρελθόν, στο παρόν και το μέλλον. Πρακτικά Συνεδρίου* (σελ. 201-212). Αθήνα: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ, ΠΕΕ, Pierce-Αμερικάνικο Κολλέγιο Αθηνών Ελλάδος.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2017). Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα αλλάζει: η παιδαγωγική και διδακτική καινοτομία των νέων Π.Σ. Στο Πρακτικά του Πανελλήνιου Συνεδρίου Θεολόγων «Ζητήματα Διδακτικής των Θρησκευτικών», τ. 1, 20-21 Μαΐου 2017. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Περιφερειακή Διεύθυνση Α΄ και Β΄ Εκπαίδευσης Κεντρικής Μακεδονίας.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. και Γκρίλης, Γ. (2019). Κάτι αλλάζει στη σχολική τάξη; Παρατηρώντας την εφαρμογή του νέου Προγράμματος Σπουδών των Θρησκευτικών του 2017 στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. *Μέντωρ* (υπό δημοσίευση).
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2019). *Τι Θρησκευτικά χρειάζεται η Εκπαίδευση σήμερα;* Αθήνα: Gutenberg.
- Ντεμπρέ, Ρ. (2002). Η διδασκαλία της θρησκείας στο ουδετερόθρησκο σχολείο, *Υπόμνημα στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας της Γαλλίας Ζακ Λανγκ* (μτφρ. Γ. Καράμπελας). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- ΟΗΕ (1948). *Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*. Ανακτήθηκε στις 9/12/2019 από: <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=grk>

- Παπαϊωάννου, Μ. (2018). Μπορεί να είναι αποτελεσματικός ο διδακτικός διαθηρησκειακός διάλογος στο Μάθημα των Θρησκευτικών; Μία εμπειρική έρευνα. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/Greek Journal of Religious Education*, 1 (1), σελ. 41-62. doi: 10.30457/031020184
- Περσελής, Ε. Π. (2007). *Σχολική Θρησκευτική Αγωγή. Μελετήματα*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Συμβούλιο της Ευρώπης (1950). *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου*. Ανακτήθηκε στις 9/12/2019 από: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ELL.pdf
- Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (2017). *Υπουργική Απόφαση Αρ. 99058/Δ2/2017. ΦΕΚ 2105/Β/19.6.2017, Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος Θρησκευτικά Γενικού και Επαγγελματικού Λυκείου*. Ανακτήθηκε στις 19/12/2019 από: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-ekpaideuse/deuterothmia-ekpaideuse/upourgike-apophase-99058-d2-2017.html>

Ξενόγλωσση

- Ashton, E. (2002). *Religion Education in the Early Years*. London and New York: Routledge.
- Biesta, G. J. J. (2011). Learning democracy in school and society. *Education, Lifelong Learning, and the Politics of Citizenship*. Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers.
- Blinkova, A. and Vermeer, P. (2018). Religious education in Russia: a comparative and critical analysis. *British Journal of Religious Education*, 40 (2), pp. 194-206. doi: 10.1080/01416200.2016.1190687
- Buchanan, M. T. (2003). Survey of current writing on trends in religious education, *Journal of Religious Education*, 51 (4), pp. 22-30.
- Commission on Religious Education (2018). *Final Report: Religion and Worldviews: the way forward. A national plan for R.E.* Ανακτήθηκε στις 24/10/2019 από: <https://www.commissiononre.org.uk/final-report-religion-and-worldviews-the-way-forward-a-national-plan-for-re/>
- Council of Europe (2003). *Education for Intercultural and Interfaith dialogue. Proposal for a new project*. Working document prepared by the Secretariat for the Steering Committee for Education (CD-ED), Educational Policies and European Dimension Division, Directorate of School, Out-of-School and Higher Education, Directorate General IV. Strasbourg: Council of Europe.

- Council of Europe (2004). *The religious dimension of Intercultural Education*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Council of Europe (2008). *Recommendation CM/Rec (2008)12 of the Committee of Ministers to member states on the dimension of religions and non-religious convictions within intercultural education*. Ανακτήθηκε στις 24/10/2019 από: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1386911&Site=CM>.
- Danner, S. (2019). *Religious Education in Österreich*. Austria. Ανακτήθηκε στις 26/10/2019 από: <http://eftre.net/>
- Evans, B. N. (1997). *Interpreting the Free Exercise of Religion. The Constitution and American Pluralism*. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press.
- Gearon, L. (2002). Human Rights and Religious Education: Some Postcolonial Perspectives. *British Journal of Religious Education*, 24 (2), pp. 140-151. doi: 10.1080/0141620020240207
- Grimmitt, M. (ed.) (2000). *Pedagogies of Religious Education*. Essex: McCrimmons.
- Havlicek, J. (2018). World Religions Paradigm, legal system and education. The case of the Czech Republic. *Journal of Beliefs & Values*, 39 (3), pp. 344-357.
- Jackson, R. (2002). *International Perspectives on Citizenship, Education and Religious Diversity*. London and New York: Routledge Falmer.
- Jackson, R. (2004). *Rethinking Religious Education and Plurality: Issues in Diversity and Pedagogy*. London: Routledge Falmer.
- Jackson, R. (2014). *Signposts – Policy and practice for teaching about religions and non-religious world views in Intercultural Education*. Strasbourg: Council of Europe.
- Kodácsy-Simon, E. (2016). *Religious Education in Magyar: Hungary*. Ανακτήθηκε στις 24/10/2019 από: <https://eftre.weebly.com/magyar-hungary.html>
- Lähnemann, J. and Schreiner, P. (ed.) (2009). *Interreligious and Values Education in Europe*. Munster: PESC-Comenius Institute.
- Moore, D. L. (2014). Overcoming religious illiteracy: Expanding the boundaries of Religious Education. *Religious Education*, 109 (4), pp. 379-389.
- Orchard, J. (2015). Does religious education promote good community relations? *Journal of Beliefs & Values*, 36 (1), pp. 40-53. doi: 10.1080/13617672.2015.1021125
- Pépin, L. (2009). *Teaching about religions in European School Systems: Policy issues and trends*. NEF Initiative on Religion and Democracy

- in Europe, Network of European Foundations.
- REDCo. (2009). Religion in Education. A contribution to dialogue or a factor of conflict in transforming societies of European countries? *Periodic Activity Report 3*. Hamburg: University of Hamburg.
- Skeie, G. (1995). Plurality and pluralism: A challenge for Religious Education. *British Journal of Religious Education*, 17 (2), pp. 84-91. doi: 10.1080/0141620950170203
- Schreiner, P. (2015). Religious Education in the European context. In J. Berglund, T. Lunden and P. Strandbrink (eds.), *Crossings and Crosses: Borders, Educations, and Religions in Northern Europe* (pp. 139-154). Boston/Berlin: Walter de Gruyter Inc.
- Zembylas, M. and Loukaidis, L. (2018). Emerging relationships between Religious Education and Citizenship Education: Teachers' perceptions and political dilemmas in Cyprus. *British Journal of Religious Education*, 40 (2), pp. 169-181. doi: 10.1080/01416200.2016.1209459

Ιστοσελίδες

<https://www.echr.coe.int>
<https://www.eftre.net>
<http://www.hellenicparliament.gr>
<http://www.iep.edu.gr/el/>
<http://www.ohchr.org>

Religious Education in Greece and Europe and learning “for” democracy and human rights

Marios Koukounaras Liagkis – Evita Rentzi***

Abstract

Changes in the world have developed new demands in educational theory and practice of all subjects and an urgent need for intercultural

* Assistant Professor, Department of Theology, Faculty of Theology, National and Kapodistrian University of Athens (makoulia@theol.uoa.gr).

** MA Pastoral Theology and Education, PhD Candidate at the Department of Theology, Faculty of Theology, National and Kapodistrian University of Athens (evitarentzi@gmail.com)

and inter-religious dialogue within Education. This chapter examines the importance of religious literacy and how Religious Education in Greece and Europe, depending on the history, religion and politics of each European country, can contribute to the development of democratic culture. Relevant research has been reported in Europe and especially in Greece, where Religious Education is currently on the brink of change due to the Council of State decisions. It has become evident that religion as a school lesson can serve modern needs for communicating with the self and with one another, coexistence and respect for human rights.

Keywords

Religious Education, literacy, democratic culture, diversity, interculturalism